

УДК 130.123.1 (130) Гегель

КАТЕГОРІЯ СИТУАЦІЯ В «ЕСТЕТИЦІ» ГЕГЕЛЯ

Олександр Макарець

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна, kafilos@franko.lviv.ua*

У контексті тотожності об'єктивних формоутворень духу робиться спроба з'ясувати філософсько-світоглядний зміст категорії «ситуація». Звертається увага на її місце в діалектичному процесі становлення ідеї дійсною визначеністю та на внутрішню тріадичність самої категорії. Стверджується, що категорія ситуація є атрибутивним моментом основних структурних складових філософського знання.

Ключові слова: ідеал, ситуація, колізія, дія.

Диференціація сучасного філософського знання сягнула того рівня, на якому досить виразно проглядається її відносний характер, і все впевненіше прокладають собі дорогу інтегративні тенденції. Вони відображають вихід філософських теорій за свої чітко окреслені межі. Колись самостійні й немовби замкнуті в собі, нерозривно пов'язані з іменами своїх творців, ці вчення сьогодні пронизують всю структуру філософії і філософування, нівелюючи при цьому свою чітку філософську кодифікацію. Так, наприклад, чи не всі підручники називають екзистенціалізм або структуралізм серед обов'язкових елементів структури сучасної філософії, характеризуючи їх як "напрямки" або "течії". В цей же час М. Попович пише, що приблизно з другої половини ХХ ст. в зарубіжній філософії "те, що ми часто по наївності сприймаємо як течії, насправді є не більше як світогляд яскравої особистості", і підкреслює: "Французькі колеги мене переконували, що екзистенціалізм у Франції пішов разом із Сартром, а структуралізм разом із Леві-Строссом" [5, с. 4].

Звичайно, це не означає, що екзистенціалізм і структуралізм "пішли" назавжди. Як філософські підходи й методи вони зберігаються і працюють у вченнях інших філософів, в тому числі і таких, які не схильні відносити себе до послідовників безпосередньо Ж.-П. Сартра або К. Леві-Стросса. Однак вони вже не являють собою тієї цілісності, яка становила власне екзистенціалізм Ж.-П. Сартра або структуралізм К. Леві-Стросса. Говорячи мовою діалектики, вони зняті у вченнях наступних поколінь філософів у якості моментів. Їх дух зберігся, але зовнішні форми його прояву змінилися.

Таким чином, питання про те, до якої течії або напрямку слід віднести погляди того чи іншого філософа, послабило свою актуальність, бо ті параметри, в яких оцінювались позиція і ідеї конкретного їх представника, стали настільки відносними, що наведений М. Поповичем висновок сприймається як належне. Справді, визначити "чистого" онтолога, діалектика чи феноменолога сьогодні немож-

ливо та й недоцільно. Думка М. Мамардашвілі “що феноменологія, напевно, є моментом кожної філософії” [6, с. 55] може стосуватися будь-якого колись цілісного й оформленого в собі філософського напрямку.

Така ж картина спостерігається і стосовно окремо взятих категорій, понять, принципів. Відповісти на питання “чиєю” є, наприклад, категорія закону – гносеології, онтології, діалектики, філософської методології, філософії науки й т. д. – однозначно неможливо. Вона – і там, і там, і там... Здавалося б. оптимальний вихід – назвати її просто філософською категорією. Але тоді виникає питання про закон як фундаментальне поняття природничих і гуманітарних наук, про його метаморфози на рівні звичайної, нетеоретичної свідомості. Наприклад, “Великий тлумачний словник сучасної української мови” дає характеристику ситуації як сукупності умов та обставин, що створюють певне становище й викликають ті чи інші взаємини людей. Таким чином, “Словник” обмежує обсяг категорії вказівкою на лише зовнішній, випадковий відносноконкретної людини її зміст і позбавлений суб’єктивності характер. Тим самим, питання про філософський статус категорії навіть не виникає.

Справді, філософія не має власної, формалізованої й однозначної мови, подібно до тих, які мають, наприклад, математика або хімія, а тому запозичує терміни для своїх понять і смислів з науки, із повсякденності, з людської культури взагалі. І це цілком нормальне явище, однак воно створює можливості для проникнення в філософію разом з терміном ітого його значення або смислу, яких він набув у буденному, науковому чи культурному обігу. Саме в цьому Г. Гегель вбачав одну з основних труднощів в опануванні філософією. Очистити або редукувати до власне філософського змісту такі “запозичення” – одне з найперших завдань філософського аналізу.

При цьому потрібно пам’ятати, що й у самій філософії зміст, наприклад, категорій “суб’єкт”, “суб’єктивне” в межах гносеології буде відрізнятися не тільки від того змісту, який вони несуть в онтології або антропології, але й в епістемології, хоча останню досить часто навіть ототожнюють з гносеологією. Адже зміст будь-якої категорії певної системи філософського знання проявляється тільки у взаємовідношенні з іншими категоріями цієї ж системи. У цей же час кожна категорія жодним чином не втрачає того, що робить її не тільки визначеною категорією певної системи філософського знання, але й категорією філософії взагалі.

Отже, співвідношення диференціативних та інтегративних тенденцій у сучасній філософії являє собою пізнавально-теоретичну ситуацію, і для вибору шляхів її розв’язання незайвою буде спроба аналізу самої категорії “ситуація”.

Такий аналіз необхідний ще й тому, що сучасний аналітичний лексикон рясніє такими термінами, як “ситуація нашого часу”, “політична ситуація”, “духовна ситуація”, “наявна ситуація”, “критична ситуація”, “потрапив у ситуацію”, “вийшов із ситуації”, “ситуація вибору”, “неконтрольована ситуація” і т. д. Однак на питання, а що ж криється за цим терміном, який його зміст, – відповісти нелегко. Частота його слововживання ще не викликала відповідної кількості наукових розвідок. Не згадують категорію “ситуація” більшість ґрунтовних філософських ви-

дань, зокрема таких, як п'ятитомна "Философская энциклопедия" (1970), "Философский энциклопедический словарь" (1983), "Всемирная энциклопедия: Философия XX век" (2002). Ті ж поодинокі відомості про неї, на які можна натрапити в енциклопедичних виданнях (а саме, вони є свідченням повноти розробки будь-якої теоретичної проблеми), є досить фрагментарними.

Так, в "Краткой философской энциклопедии" читаємо: "Ситуація (в етиці) – це те, що надає індивідові цінність, "одноактність і неповторність всіх життєвих станів, які відкриваються переживанню і діяльності. Різноманітність цих станів і створює всю повноту людського життя" [4, с. 415]. Бачимо, що хоча категорія "ситуація" заявлена як категорія етики, розгортання її змісту йде в напрямку онтології і філософської антропології (адже йдеться про повноту людського буття), тобто фундаментальних філософських наук. Укладачі енциклопедії, правда, такого висновку не роблять, обмежившись лише цитуванням без коментарів двох праць М. Гартмана – "Етики" (1935) та "До основ онтології" (1941). Однак наведених гартманівських положень цілком достатньо для висновку про те, що категорія "ситуація" є філософською категорією взагалі і що зміст її не вичерпується одним етичним. На це звертає увагу "Філософський енциклопедичний словник" (2002), який досить чітко ставить категорію "ситуація" в ряд "ситуація – вибір – свобода" й розглядає його через призму активності духовної енергії людського існування.

Подібний висновок знаходимо й у Ю. Бохенського. Так, констатуючи, що книга К. Ясперса "Духовна ситуація часу" піднімає низку політичних і соціальних тем, актуальних для періоду суспільних катаклізмів, він зазначає: "Однак під такою назвою можна вбачати і більш глибокий смисл: вона може позначати основу нашого мислення і дії, тобто наш світогляд" [1, с. 94] і підкреслює, що саме в такому розумінні він використовує цю назву для власної статті. Отже категорія "ситуація" може нести загальнофілософське й світоглядне навантаження. У такому випадку вона мусить мати певний логічний зміст і структуру.

До філософів, для яких аналіз логічної структури категорій був обов'язковою вимогою насамперед слід віднести Г. Гегеля. Давно відомий і справедливий висновок про те, що в кожній сфері, за дослідження якої би не взявся німецький філософ, він намагається простежити й накреслити надзвичайно важливу лінію – лінію розвитку – вже немовби гарантує, що вартим уваги є гегелівський аналіз будь-якої категорії, безвідносно її приналежності тій чи іншій частині його філософської системи.

На наш погляд, на таку увагу давню заслуговує категорія "ситуація". Хоча предметом спеціального розгляду Г. Гегель робить її в своїй "Естетиці", можна вважати, що ця категорія має не тільки естетичний, але й загальнофілософський зміст і виконує методологічну функцію не лише відносномистецтва та художньої творчості, але й спроможна виявляти її в інших сферах філософських досліджень. І не тому, що мистецтво у філософії Г.В.Ф. Гегеля є одним із формоутворень абсолютного духу і що такий висновок має значення тільки для тої сфери, яка окреслена рамками його системи, в якій "мистецтво знаходиться в одній і тій же області з релігією і філософією" [3, с. 102].

Г. Гегель зовсім не випадково категорію “ситуація” робить предметом самостійного розгляду в своїй “Естетиці”. До речі, таку назву свого твору він вважав не зовсім вдалою, підкреслюючи, що “єдиний вираз, який відповідає змістові нашої науки, – це “філософія мистецтва”, або ще більш визначено, – “філософія художньої творчості” [3, с. 7]. Але він залишає назву “Естетика”, посиляючись на те, що ця назва вже призвичаїлась. Хоча компроміси зі звичкою, буденною свідомістю не є характерними для цього німецького філософа в принципових питаннях, він, як бачимо, допускав їх у рамках зовнішніх, формальних визначеностей. Подібне маємо протягом усієї історії філософії, більше того, не є винятком і сучасна філософська думка. Так, досить часто можна почути думку, що термін “сталий” не зовсім пасує або взагалі не підходить змістові розвитку, оскільки обличчя останнього виражають насамперед процеси несталості, невірноваженості, запитально-нелінійної відкритості, а зовсім не сталості; але, мовляв, так уже склалося, і термін “сталий розвиток” продовжує використовуватись. Що ж до Г. Гегеля, то, залишивши назву “Естетика”, він аналізує її зміст як зміст філософії художньої творчості.

Одним з найважливіших завдань мистецтва Г. Гегель вважав пошук таких ситуацій (він назвав їх “цікавими”), які “дають можливість проявитися глибоким і важливим інтересам і істинному змістові духу” [3, с. 208]. На відміну від нижчих соціально-економічних і соціально-політичних станів соціальності взагалі, щодо яких не втратило своєї значимості правило “жити в суспільстві і бути вільним від суспільства неможливо”, ситуації в мистецтві, у сфері художньої творчості є більш незалежними від матеріальності, яка пеленає і сковує істинну свободу людини і яка має буденно-прагматичні виміри. Тут більше простору для духовних потреб. Саме в сфері художньої творчості найбільш прозоро й виразно виявляється суб’єктно-активний характер ситуацій, тобто те, що надає їм філософського змісту й звучання.

На цю обставину звертають увагу й сучасні філософи. Згадаймо хоча б Г.-Г. Гадамера, який вважає слушною думку німецьких романтиків і насамперед Ф. Шеллінга, що “масштаб мистецтва продовжує залишатися і масштабом філософії” [2, с. 7], і пояснює, що такий масштаб – це не набір якихось певних чітко і однозначно сформульованих правил, які можна було б легко верифікувати з допомогою зовнішніх критеріїв, а “це скоріше, вміння, яке зобов’язане підтверджувати себе” [2, с. 8]. Поставимо питання: а що є тим вмінням, яке підтверджує само себе тим самим веде діалог, суперечку з самим собою? Відповідь загальновідома: ще в античності вміння вести діалог, суперечку вже розумілось як діалектика. Отже, спільним і для мистецтва, і для філософії як формоутворень духу є метод, діалектика, або, за словами Г.-Г. Гадамера, – “масштаб”.

Шлях, який приводить Г. Гегеля до аналізу категорії “ситуація”, в загальних рисах можна зобразити так: наголосивши, що зрозуміти ідеал як загальне поняття є відносно легкою справою через бідність його змісту, він переходить до проблеми вже не загального й абстрактного, а певного, визначеного ідеалу. Такий перехід обґрунтовується тим, що ідеал взагалі або ж ідея прекрасного є, з точки зору Г.

Гегеля, в цей же час й істиною, а “істина набуває існування й істинності лише у своєму розкритті в зовнішній реальності” [5, с. 162]. Тобто ідеал є ідеалом тільки відносно до певної реальності. Подібно до того, як абсолютна ідея відчужує себе в природу, і лише таке відношення створює передумови для усвідомлення нею самої себе, ідеал теж мусить вийти за свої межі, втілитись у скульптурі, художньому полотні, літературному творі й т. д. Але вихід ідеалу взагалі за свої межі означає, що він таким чином переходить у свою протилежність, у сферу зовнішніх і кінечних явищ, тобто в сферу неідеального. Виникають питання: яким чином ідеал може зберегти й зберігає себе як всезагальне в сфері кінечного, і яким чином сфера кінечного, в свою чергу, може його сприймати й сприйняти?

У відповіді на ці питання Г. Гегель виділяє три основні пункти: визначеність ідеалу як такої; визначеність, яка сама себе диференціює і сама ж знімає, вирішує цю диференціацію; зовнішню визначеність ідеалу. Основну увагу він приділяє другому пункту, зміст якого лаконічно позначає як дію. Така увага не випадкова, адже вся класична німецька філософія є філософією дії, діяльності. Отже, Г. Гегель констатує, що втілення ідеалу в зовнішніх речах – це насамперед дія, вузловими пунктами з’ясування змісту якої будуть:

“По-перше, загальний стан світу, який є передумовою індивідуальної дії і характеру цієї дії.

По-друге, особливість стану, визначеність якого вносить у розглянуту нами субстанційну єдність (начальну єдність ідеалу взагалі. – О. М.) розлад і напругу, збуджуючи дію, тобто ситуація і її конфлікти.

По-третє, розуміння ситуації з боку суб’єктивності і реакція, через яку проявляється боротьба і вирішення конфлікту, – дія у власному розумінні цього слова” [5, с. 188].

Відносно першого пункту, Г. Гегель пояснює, що стан світу – це не стан фізичного всесвіту, космосу, природи, тобто не фізична реальність, а спосіб існування духовної дійсності. Стан – це загальний характер того субстанційного начала, яке об’єднує всі різноманітні явища, які розглядаються в даний момент, у щось суттєво значиме. Так, наприклад, ми говоримо про стан освіти, науки, фінансів об’єднуємо при цьому низку конкретностей певною загальною характеристикою, наприклад таких, як: тривожний, задовільний, невизначений, стабільний і т. п. стан. Однак категорія загального стану світу є дуже бідною й абстрактною, а “всезагальне мусить бути присутнім в індивідові як щось найтіснішим чином йому притаманне, і причому не в якості думок суб’єкта, а як властивість його характеру і почуття” [3, с. 190]. Тому, взятий як передумова індивідуальної дії, тобто відносно окремих індивідів, загальний стан світу вимагає більш строгої диференціації і визначеності. Це досягається шляхом переходу до аналізу специфічних особливостей конкретних станів, для позначення яких Г. Гегель вводить категорію “ситуація”: “Загалом, ситуація являє собою стан, який набув часткового характеру і став визначеним” [3, с. 208].

Поглиблене розуміння стану як ситуації надає нам, як зауважує німецький філософ, широке поле для роздумів, і саме тут творяться згадані вже цікаві (зна-

чуші, важливі, вагомі, непересічні) ситуації, в яких найбільш відчутно та повно проявляються глибокі й важливі інтереси духу. Причому внутрішнє багатство ситуаційрізні види мистецтв передають з неоднаковою повнотою: "По відношенню до внутрішньої багатоманітності ситуацій скульптура, наприклад, виявляється обмеженою, живопис і музика – ширшими і вільнішими, а поезія – найбільш невичерпною" [3, с. 208]. Таким чином, спроможність передачі внутрішньо-ідеального у формах зовнішнього існування залежить від суб'єкта, матеріалу й способу передачі.

Як аналіз категорії стану, так і аналіз ситуації Г. Гегель проводить відповідно принципу сходження від абстрактного до конкретного. Він виділяє в ситуації початкову її форму як форму всезагальності й невизначеності, яка є немовби ситуацією відсутності ситуації. Далі – ситуацію спокійної визначеності або гармонії, в якій відсутній будь-який антагонізм, а, значить, і його вирішення. І, нарешті, проникнення в сутність ситуації, яку складають роздвоєння і його визначеність. Така ситуація є вже колізією. Вона обов'язково викликає певні реакції і тому є як вихідним пунктом, так і самим переходом до дії у власному розумінні цього слова.

Інакше кажучи, ситуація в цілому являє собою середню ланку, яка опосередковує зв'язок між всезагальним станом світу, під яким Г. Гегель розуміє спосіб існування духовної дійсності, та конкретною дією. Тому вона з необхідністю вибирає в себе характер як одного, так й іншого і, відповідно, на різних ступенях вказаного зв'язку може мати меншу або більшу суб'єктивність.

На перших двох ступенях ситуація ще не являє собою ні самої предметно-практичної дії, ні збудника до неї. Зразки такої ситуації в мистецтві (наводить приклад Гегель) дають єгипетська й рання грецька скульптура. У ній відчувається самодостатня спокійна велич і непорушна серйозність. Це – застигла велич. Грандіозна простота такої ситуації недиференційована всередині себе. Вона не має і не може мати подальших наслідків, бо не ставить себе у протилежність до чогось, а тому не може викликати реакції-відповіді. Єгипетські скульптури зображають богів зі стуленими ногами, з руками, міцно притиснутими до тулуба, і нерухомою головою. Вони непорушні самі й не закликають до руху, навпаки, дають і гіпноізують своєю величчю. Така ситуація лише натякає на особливий характер бога, надає йому певної самостійності й визначеності, але не ставить його у ворожі чи дружні відносини, й тому залишається замкнутою в собі.

Більш високого ступеня ситуація досягає тоді, коли вона має в собі й розгортає глибокі суперечності: "Серйозний характер і важливість ситуації в її особливих моментах можуть мати місце лише там, де визначеність виявляє себе як суттєву відмінність і, виступаючи в протилежності до чогось другого, породжує колізію" [3, с. 213]. На рівні колізії ми вже можемо говорити про дієві стимули довчинків і про сам перехід до дій, а не просто про непорушну серйозність, велич чи грандіозність. Отже, вищим рівнем у розвитку ситуації є колізія, яка викликає практичну дію для вирішення наявної ситуації, дію, яка покликана повернути нас до початкового ідеального стану, але вже в його розгорнутому і реалізованому вигляді. При цьому вже перші дії для вирішення наявної є в цей же час і діями для

творення нової ситуації в її найбільш загальних рисах. Це є одна з необхідних умов дії механізму неперервності й наступності розвитку.

Загалом, гегелівський аналіз логічного змісту категорій «Естетики» показує, що ця робота є важливим доповненням і конкретизацією загальної логічної схеми його філософської системи. Вона ще раз демонструє ту обставину, що логіка вищих проявів життя, – а саме такою є логіка художньої творчості, – є синтезом новоевропейської ідеї лінійності розвитку з ідеєю його круговороту або циклічності. Ситуація – це своєрідна мікромодель його розуміння, і, разом з тим, свідчення того, що філософський аналіз будь-якої категорії буде філософським лише тоді, коли становлення і розвиток її структури, незалежно від того, зроблено це в логіко-дискурсивній чи символічно-образній формі, буде аналізом діалектично-конкретної цілісності, а, значить, всезагальності.

1. Бохенский Ю. Духовная ситуация времени. // Вопросы философии. – 1993. – №5. – С. 94–98.
2. Гадамер Г.- Г. Актуальность прекрасного. – М.: Иск-во, 1991. – 367 с.
3. Гегель Г.В.Ф. Эстетика. – В 4-х т. – М.: Иск-во, 1968. – Т.1. – 312 с.
4. Краткая философская энциклопедия. – М.: Энциклопедия, 1994. – 576 с.
5. Попович М. В. Рациональність і виміри людського буття. – К.: Наук. Думка, 1997. – 290 с.
6. Феноменология и ее роль в современной философии (Материалы “круглого стола”) // Вопросы философии. – 1988. – №12. – С. 43–84.

A CATEGORY OF SITUATION IN «AESTHETICS» OF HEGEL

Oleksandr Makarets'

Ivan Franko National University of L'viv

Universytets'ka St., 1, L'viv 79000, Ukraine, kafilos@franko.lviv.ua

An attempt is made to find out the philosophic contents of the notion of «situation» in the context of identity of the objective formations of spirit special attention is paid to its place in the dialectic process of formation of the idea of real determination and to the inner triadity of the category in particular. It is confirmed that the category of situation is an attributive moment of the main structural components of the philosophic knowledge.

Key words: ideal, situation, conflict, action.

Стаття надійшла до редколегії 18.12.2004

Прийнята до друку 23. 05. 2005